

Wypracowanie uczniowskie jako dokument recepcji dzieła literackiego

* ZOFIA ŚWIĄTYŃSKA
Uniwersytet Śląski

Badania recepcji literatury, podejmowane w odniesieniu do różnych grup społecznych, mają swoiste uzasadnienie, gdy dotyczą młodzieży szkolnej. Wyniki ich bowiem mogą dostarczyć konkretnych danych do sformułowania teorii dydaktycznej służącej pracy nauczyciela nad utworem literackim, teorii opartej na empirycznej wiedzy o mechanizmach odbioru dzieła literackiego przez młodzież. Rozumiejąc potrzebę takich badań szukamy równocześnie najskuteczniejszych metod dotarcia do specyfiki uczniowskiego sposobu obcowania z utworem literackim. Sięgnąć musimy oczywiście do repertuaru metod, jakimi posługują się dyscypliny, stosujące badania empiryczne.

Dokonując ich przeglądu wypadnie się zgodzić z często spotykanymi twierdzeniami o niewystarczalności dla naszych celów metod statystycznych. „Statystyczne analizy czytelnictwa — pisze B. Sułkowski — mają wielką wartość wskaźnikową w ogólnych rozważaniach nad konsumpcją kulturalną społeczeństwa, w odniesieniu jednak do węższej problematyki, skupionej na samych procesach odbioru dzieła sztuki literackiej, sprawność tej metody jest ograniczona”¹.

Poza ustalenia wyłącznie ilościowe pozwala wyjść dobrze skonstruowana i umiejętnie przeprowadzona ankieta. Są to jednak warunki trudne do spełnienia i stąd pochodzą liczne zarzuty i zastrzeżenia pod adresem metod ankietowanych oraz wysiłki badaczy, aby poprzez zastosowanie różnych chwytów (np. pytań krzyżujących się) i dodatkowych, uzupełniających metod (wywiad, obserwacja) uzyskać odpowiedzi, dające prawdziwy obraz zjawiska. Niemniej ankieta daje największe możliwości szerokiego zasięgu prowadzonych badań oraz uzyskania wypowiedzi według jednolitego planu, rozpisanego na pytania kwestionariusza. Wartość jego zależy przede wszystkim od sformułowania pytań. Szczególnie przydatne dla poznania sposobu lektury są, jak dowodzą tego doświadczenia badaczy, pytania o konstrukcji otwartej, nie ograniczające odpowiedzi, „zdolne uchwycić

¹ B. Sułkowski, *Powieść i czytelnicy. Społeczne warunkowanie zjawisk odbioru*. Warszawa 1972, s. 17.

indywidualne struktury formułowanych myśli”². Pytania takie przybierają w pewnych wypadkach, to jest przy większej ogólności ich ujęcia, formę tematów do opracowania w postaci szerokiej, swobodnej wypowiedzi. Takim na przykład pytaniem będzie na pewno zaczerpnięte z książki Sułkowskiego: „Którego z bohaterów (tu wymienione tytuły powieści) polubił Pan najmocniej i dlaczego?”.

Podobne pytanie, stanowiące tutaj częśćkę ankiety, w dodatku przeprowadzonej w formie ustnej, może kiedy indziej być oddzielnym tematem wypowiedzi pisemnej, potraktowanej bądź jako uzupełnienie szczegółowego kwestionariusza, bądź jako samodzielny materiał do badań. Nosi ona wtedy nazwę wypracowania. Rzeczą znamioną jest, iż wypracowanie stosowane bywa przeważnie w badaniach prowadzonych wśród młodzieży, jako forma, z którą młodzież ta styka się lub jeszcze niedawno stykała w codziennej pracy szkolnej. Mamy tu na uwadze jednak szczególny rodzaj wypracowań, a mianowicie wypracowania na tematy literackie, ale tak sformułowane, że dają piszącemu możliwość swobodnej, nie skrepowanej wypowiedzi. Stosowano je w dotychczasowych badaniach wielokrotnie. Posłużono się nimi np. w badaniach nad czytelnictwem młodzieży, w których chodziło o wykrycie gustów i upodobań lekturowych młodych czytelników, a pośrednio o poznanie samej młodzieży, jej postaw i ideałów³. Innym celom służy wypracowanie w przypadku prac psychologicznych, próbujących wykryć rolę literatury w życiu człowieka⁴. O wartości takiego „wolnego” wypracowania pisze K. Czarnecki, iż w przeciwieństwie do ankiety, gdzie odpowiedzi są często zdawkowe, mało uzasadnione, niepełne, pozwala ono na określenie refleksji, przeżyć, uczuć towarzyszących lekturze i pozostałych po niej⁵. Wyraża on stanowisko psychologów (Pietera, Reykowskiego), którzy widzą w swobodnej wypowiedzi materiał przynoszący, między innymi, dane o czytelnicznych emocjach.

Wspomniane tu odmienne cele, dla których korzystano w badaniach z pisemnego wypracowania, wskazują na tkwiące w nim możliwości dostarczania informacji na temat różnych aspektów kontaktów czytelnika z literaturą, uzależnionych od perspektywy badawczej określonej dyscypliny naukowej. Nas interesować będą głównie te możliwości, jakie stwarza swobodna wypowiedź w zakresie odczytania z niej sposobów odbioru, właściwych tej grupie publiczności literackiej, jaką jest młodzież szkolna, z uwzględnieniem jej faz rozwojowych i uwarunkowań kulturowych. Wypracowanie traktować będziemy zatem jako **dokument recepcji czy**

² Tamże, s. 48.

³ I. Lepalczyk, *Problemy czytelnicze uczniów szkół średnich*. Warszawa 1965.

⁴ K. Czarnecki, *Rola lektury w życiu czytelnika*. Katowice 1971.

⁵ Tamże, s. 7.

świadectwo — przyjmując określenie M. Głowińskiego⁶ — uczniowskiego odbioru dzieła literackiego, stanowiące materiał do analizy, przeprowadzanej z zastosowaniem aparatury pojęciowej teorii komunikacji literackiej, która — jak się wydaje — stwarza największe szanse dotarcia do interesującego nas zjawiska.

Wypracowanie będzie tu dokumentem najłatwiejszym do uzyskania, a zarazem formą wypowiedzi najbardziej naturalną dla uczniów, możliwą do przeprowadzenia w warunkach normalnej pracy lekcyjnej i przez każdego nauczyciela polonistę — także na jego własny, doraźny użytek.

Idzie tu ciągle o wypowiedź określaną jako swobodna, szczera, całkowicie własna, co wynika ze sformułowania tematu, który z tego względu musi odpowiadać pewnym wymogom. Musi być zatem na tyle ogólny, aby pozostawiał — w swoich ramach — swobodę wyboru przedmiotu wypowiedzi oraz swobodę podejścia do niego, tj. dowolność operacji analityczno-interpretacyjnych i kolejności poruszanych spraw, gdyż wszystko to jest ważne dla badawczych ustaleń. Będzie to jeden typ tematów, do których zaliczyć można takie, jak: „Moja książka roku”, „Książka ostatnio przeczytana”, „Moja lektura wakacyjna” (wariantów jest wiele). Dają one najbardziej obszerne pole obserwacji i mogą dostarczyć informacji odnoszących się do różnych aspektów odbioru. Należą tu będą również tematy węższe, nastawione na jeden tylko element dzieła, zwłaszcza na bohatera, np. „Mój ulubiony bohater literacki”, ale także spełniające wyżej wymienione warunki.

Inną grupę wolnych wypracowań stanowią wypowiedzi ograniczone nakazem — zawartym w temacie — ujęcia ich w określoną formę, np. recenzji, listu, narzucającą osobie piszącej pewną rolę, którą musi przyjmując, dostosowując się do obowiązujących w niej reguł gry. Im bardziej piszący zdoła wejść w tę cudzą rolę i uznać ją za własną, tym większe prawdopodobieństwo uzyskania szczerych uwag i opinii o utworze. Ten typ tematów nadaje się szczególnie, lecz nie tylko, do poznania sposobów wartościowania utworu przez młodzież.

Wskazane tu odmiany tematów można — rzecz jasna — odnieść do konkretnego utworu, znanego wszystkim badanym, z zastrzeżeniem, iż dla naszych celów, gdy chcemy dotrzeć do autentycznego odbioru młodzieży, nie może być ten utwór przedmiotem wcześniejszego opracowania na lekcji. I tak nie będzie on nigdy, z czego trzeba sobie zdawać sprawę, całkowicie własny, wolny od stereotypów patrzenia na dzieło, jakie narzuca szkoła, konkretny nauczyciel, ale i owe stereotypy możliwe są także do uchwycenia, przynajmniej częściowo, w toku analizy.

A zatem tego typu wypracowanie uczniowskie, stanowiące wypowiedź

⁶ M. Głowiński, *Świadectwa i style odbioru*. Teksty 1975, z. 3.

swobodną w ramach mniej lub bardziej ogólnie zakreślonego tematu zależnie od badawczej potrzeby, uczynić można narzędziem służącym odkrywaniu sposobów obcowania młodzieży z dziełem literackim.

Pora w tym miejscu na podjęcie próby wskazania zakresu możliwości, jakie kryje w sobie ten właśnie rodzaj świadectw recepcji w perspektywie dydaktyki literatury. Rysuje się tu nawet pewien schemat analizy uczniowskiej wypowiedzi, rozpatrywanej jako interesujący nas dokument odbioru. Oparcie znajdujemy w dotychczasowym dorobku badań z zakresu literaturoznawstwa, estetyki i socjologii literatury.

1. Sprawą niejako wyjściową będzie odczytanie czytelniczych wyborów i stosowanych przy nich kryteriów, odsłaniających zainteresowania, gusty, a nawet obowiązujące aktualnie w tym środowisku mody lekturowe i ich uwarunkowania. Pamiętać musimy, iż — jak stwierdza J. Sławiński — konkretny wybór „(...) jest aktem klasyfikacji skierowanym na rozleglejszy obszar dokonań pisarskich” oraz że „Motywacje indywidualnych decyzji czytelniczych są mniej lub bardziej przypadkowe, jednakże system taksonomiczny, do którego się odwołują, ma zawsze charakter środowiskowy — stanowi własność wspólną warstwy czy grupy publiczności literackiej”⁷.

Poznanie tego elementarnego poziomu kontaktów młodzieży z literaturą jest ważne każdorazowo jako etap wstępny do głębszych analiz.

2. Wypracowanie ujawnia sposób traktowania literatury na tle różnych aktywności właściwych wiekowi oraz pozwala odkryć wzory zachowań młodzieży wobec dzieła literackiego. Uczeń bowiem z reguły wyjaśnia, w jakich okolicznościach sięgnął po dany utwór, jak go czytał i czym stała się dla niego jego lektura, jakie zaspokoiła potrzeby psychiczne, dając pośrednio wyraz swoim nastawieniom odbiorczym w stosunku do dzieła literackiego.

3. Swobodna wypowiedź uczniowska daje poznać także umiejętność włączania dzieła w szerszy kontekst. Idzie tu o widzenie go na tle np. biografii pisarza czy epoki, w której powstało, czyli odniesienie do rzeczywistości pozaliterackiej bądź też — przeciwnie — traktowanie w izolacji, jako samotłumaczający się układ.

4. Umożliwia ona następnie stwierdzenie stopnia rozpoznawania konwencji literackiej, w której mieści się konkretny utwór. Prowadzi to do określenia relacji między danym przypadkiem a ogółem tekstów, do których przeczytany przynależy i do wskazania tego, co w nim jednorazowe i osobliwe. Przypomnijmy, że według współczesnej teorii literatury znajomość konwencji jest podstawowym warunkiem właściwego kontaktu odbiorcy z utworem. Rozpoznanie jej pozwala czytelnikowi na zrozumie-

⁷ J. Sławiński, *O dzisiejszych normach czytania (znawców)*. Teksty 1974, z. 3, s. 16.

nie i przyswojenie sobie utworu. Rolę konwencji porównuje M. Głowiński do roli języka, którego opanowanie jest niezbędne do zrozumienia najprostszej nawet wypowiedzi⁸. Zidentyfikowanie konwencji prowadzi do odkrycia reguł gry zawartych w utworze, od czego zaczyna się proces estetyczno-ideowej konkretyzacji.

5. Sprawą zasadniczą będzie stwierdzenie, które składniki struktury dzieła uzyskują preferencję w recepcji młodzieży i jaka jest hierarchia ich ważności. Uczeń mówi o tym zazwyczaj wprost: „najbardziej zainteresowało mnie, przykuło moją uwagę...” itp. Świadczy też o tym ilość miejsca, jaką poświęcił omówieniu danej kwestii oraz usytuowanie jej na tle organizacji całej wypowiedzi.

6. Z kolei przedmiotem uwagi może stać się uczniowska rekonstrukcja świata przedstawionego w utworze, która wyłoni problem konkretyzacji warstwy przedmiotów i wyglądów i ukáže, w jakim kierunku ona idzie w przypadku lektury młodego czytelnika. Okáže się tu, o ile nastąpiła wierna obiektywizacja warstwy przedmiotów przedstawionych oraz w jaki sposób odbyło się dopełnienie miejsc niedookreślonych i czy wzbogaciło ono schemat zawarty w dziele, czy też go zubożyło, spłaszczyło i jakie tendencje, właściwe wiekowi i poziomowi intelektualnemu czytelników da się na tej podstawie wskazać. Dotyczyć to będzie zwłaszcza odbioru bohatera literackiego, który jest zazwyczaj ośrodkiem zainteresowania w utworze.

7. Miarodajnych informacji dostarczy uczniowska swobodna wypowiedź na temat „sztuki” interpretacji — zarówno poszczególnych elementów dzieła, które uległy tematyzacji, jak i jego całości. Ciekawić nas będzie, jakie są skłonności interpretacyjne młodzieży i w jakim kontekście zabiegi te są dokonywane, jak daleko sięgają i od czego zależą formułowane „hipotezy ukrytej całości dzieła”⁹.

Osobnym zagadnieniem będzie sposób traktowania przez młodzież utworów dawnych, klasycznych, dotarcie do tego, czego w nich szuka i co znajduje, jakie wartości odkrywa w nich świeże spojrzenie młodego czytelnika, na czym polega — używając określenia Eskarpita — „twórcza zdrada” takiego utworu, czyli nadanie mu nowego sensu, jego reinterpretacja dokonywana w dzisiejszym świecie przez młode pokolenie. Jeśli przyjmiemy, że „Utwór jest tym, czym staje się w lekturze i mówi to, co w nim znalazła dana publiczność”¹⁰, ważne stanie się wyjaśnienie, jak funkcjonują dawne teksty wśród współczesnej młodzieży, na czym zasadza się ich żywotność.

⁸ M. Głowiński, *Wirtualny odbiorca w strukturze utworu poetyckiego*, (W:) *Studia z teorii i historii poezji*. Wrocław 1967, s. 1.

⁹ J. Sławiński, *O problemach „sztuki interpretacji”*, (W:) *Dzieło, język, tradycja*. Warszawa 1974, s. 165.

¹⁰ J. Lalewicz, *Mechanizmy komunikacyjne „twórczej zdrady”*. *Teksty* 1974, z. 6, s. 82.

8. Wypracowanie odsłania w dużym stopniu system wartościowania stosowany przez młodzież wobec dzieła. Obok zdań opisowo-interpretacyjnych pojawiają się często w wypowiedziach uczniowskich, zwłaszcza zaś ujętych w formę recenzji, zdania oceniające, które odnosząc się do całego utworu bądź do wybranych jego składników, np. bohatera, fabuły, wskazują, jakie wartości spośród mogących się w ogóle uobecnić w literaturze (poznawcze, etyczne, estetyczne) są najwyższej cenione przez młodzież i jakie są wobec tego jej kryteria oceny utworu.

9. Wiąże się z tym styl lektury, dający się także odczytać z wypracowania. Wydaje się, iż można by przyjąć za podstawę propozycję M. Głowińskiego¹¹, który wyodrębnia 7 zasadniczych stylów odbioru: mityczny, alegoryczny, symboliczny, instrumentalny, mimetyczny, ekspresyjny i estetyzujący, zastrzegając się, iż jest to tylko zarysowanie pewnego repertuaru możliwości, a zatem repertuar otwarty, uzupełniany w miarę potrzeby. W naszym przypadku nie wystąpią zapewne wszystkie ze stylów wskazanych przez Głowińskiego, zwłaszcza pierwsze. Interesujące okaże się prześledzenie związku stylów lektury z fazami rozwojowymi uczniów i stopniem wtajemniczenia w strukturę dzieła literackiego, dokonującą się między innymi, jeśli nie głównie, za pośrednictwem szkoły. Powinno ujawnić się też wówczas różnicowanie się stylów odbioru zależnie od typu przekazu literackiego.

10. Wreszcie omawiany tu rodzaj wypowiedzi odczytać pozwala funkcje, jakie spełnia dzieło w odbiorze młodzieży oraz odpowiadające jej postawy czytelnicze. Istnieje obfita literatura na temat funkcji sztuki, zarówno teoretycznoliteracka, jak i z estetyki, np. prace M. Gołaszewskiej¹², dostarczające aparatury pojęciowej z tego zakresu oraz ujęcia socjologiczne, tym ciekawsze, że uwzględniające odbiorcę masowego, jak prace S. Siekierskiego¹³, które mogą stanowić wzór postępowania badawczego dla określenia rodzajów postaw zajmowanych przez młodzież wobec literatury. Jedne z nich odkryć jest stosunkowo łatwo, gdyż zostają ujawnione zazwyczaj bezpośrednio, ujęte w formuły „Książka nauczyła mnie..., pomogła..., pozwoliła poznać..., wzbogaciła moją wiedzę...” itp., inne dadzą się odczytać dopiero z ukształtowania wypowiedzi, z jakości zdań, nacechowanych emocjonalnie lub sucho relacjonujących korzyści z lektury. Dałoby się tu zapewne wyłonić typologię czytelników zależnie od ich postaw, określoną takimi wyznacznikami, jak wiek, osobowość, przygotowanie literackie.

¹¹ M. Głowiński, *Świadectwa i style odbioru*, op. cit.

¹² M. Gołaszewska, *Odbiorca sztuki jako krytyk*. Kraków 1967 oraz tej autorki, *Świadomość piękna*. Warszawa 1970.

¹³ S. Siekierski, *Recepcja literatury pięknej na wsi*. Warszawa 1967 oraz tegoż autora *Współczesne funkcje społeczne literatury klasycznej*, (W:) *O współczesnej kulturze literackiej*. Praca zbiorowa pod red. S. Żółkiewskiego, M. Hopfinger. T. II. Wrocław 1973.

11. Na koniec wymienić trzeba jeszcze jeden aspekt zjawiska odbioru, na jaki rzuca światło wypracowanie uczniowskie. Jest to tzw. „horyzont oczekiwań” wobec dzieła, wyznaczany przez dotychczasową wiedzę — nie tylko literacką — odbiorcy, zaspokajany czy wzbogacany przez dany utwór lub nie¹⁴.

Wskazane wyżej możliwości, jakie stwarza w zakresie uzyskiwania informacji na temat sposobów obcowania młodzieży z dziełem literackim swobodna wypowiedź uczniowska ujęta w formę pisemnego wypracowania, zostały wywiedzione ze wstępnej próby rozpoznawczej przeprowadzonej w najstarszych klasach szkoły podstawowej i w szkole średniej. Nie są to na pewno wszystkie możliwości, nie wszystkie też z wyodrębnionych tutaj dadzą się odczytać z każdego wypracowania tego typu, o tym decyduje jego profil, określony przez temat¹⁵.

Należy zaznaczyć, iż znacznie bogatsze w materiał badawczy są wypowiedzi młodzieży licealnej, dla której wypracowanie takie jest często okazją — dość rzadką w szkolnym nauczaniu — uzewnętrznienia własnych, nie skrępowanych doznań związanych z przeczytanym utworem, czego potrzebę odczuwa często młodzież w wieku dorastania. Jej większa dojrzałość intelektualna i emocjonalna oraz wyższe umiejętności werbalizowania swoich refleksji i opinii o dziele dają w rezultacie wypowiedź szerszą i pełniejszą, która stanowi dla naszych badań cenne świadectwo recepcji.

Oczywiście nie jest to jedyna metoda badawcza, w wielu przypadkach konieczne okaże się sięgnięcie także i po inne sposoby docierania do mechanizmów uczniowskiej recepcji literatury, zaprezentowana tutaj wydaje się jednak diagnostyczna, gdy idzie o uchwycenie wielu różnych aspektów odbioru, których znajomość jest niezbędna dla formułowania dyrektyw dydaktycznych.

¹⁴ Na temat „horyzontu oczekiwań” pisze R. Handke, *Oddziaływanie literatury w perspektywie odbiorcy*. Teksty 1976, z. 6.

¹⁵ Osobny typ wypracowań wyznaczają np. tematy w rodzaju: „Jesteś reżyserem. Ekranizujesz lub inscenizujesz wybrany przez siebie utwór”. Obok nakazu przyjęcia na siebie nowej roli wymagają one ponadto przekształcenia utworu na dzieło innej sztuki, a więc odsłaniają jeszcze dodatkowe aspekty odbioru dzieła, ukierunkowane przez wyznaczniki kulturowe, wyciskające coraz wyraźniejsze piętno na recepcji literatury dzisiaj.

SCHOOLBOYS' COMPOSITIONS AS DOCUMENTS OF ADOPTION OF LITERARY WORK

* ZOFIA ŚWIĄTYŃSKA

S u m m a r y

The article shows that a written composition with its liberal expression is a particular diagnostic method in empirical researches on the recognition of the way of communing of pupils with a literary work.

It allows to recognize many different aspects of apprehension, so as motives and criteria of the choice of literature, the skill to identify a work's literary convention, the hierarchy of importance of its components, the pupil's particularisation and way of interpretation of the work and last not least the pupil's principles of appraisal together with his attitude and expectations towards a piece of literary work.

Translated by Jan Roenig